

УДК 316.647.5.001.85

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Нечерда В. Б.

На підставі вивчення феномену толерантності, визначення толерантності як необхідної якості сучасного підлітка і складових толерантності як цілісного морально-етичного утворення особистості, а також урахування психологічних особливостей підлітків старшого віку, розроблено структурно-логічну модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи та проведено експериментальну перевірку комплексу педагогічних умов виховання толерантності у старших підлітків.

Ключові слова: превентивне виховне середовище, толерантний мікроклімат, виховання толерантності, старші підлітки.

На основании изучения феномена толерантности, определения толерантности как необходимого качества современного подростка и составляющих толерантности как целостного морально-этического образования личности, а также понимания психологических особенностей подростков старшего возраста, разработана структурно-логическая модель воспитания толерантности у старших подростков общеобразовательной школы и проведена экспериментальная проверка комплекса педагогических условий воспитания толерантности.

Ключевые слова: превентивное воспитательное пространство, толерантный микроклимат, воспитание толерантности, старшие подростки.

On the basis of studying the phenomenon of tolerance, the definition of tolerance as a necessary quality of modern teenagers and components of tolerance as an integral ethical formation, including psychological peculiarities of older teenagers, a structural-logical model of fostering tolerance among older teenagers at general education school has been devised and experimental verification of the complex of pedagogical conditions of fostering tolerance among older teenagers has been carried out.

Key words: preventive educational environment, microclimate of tolerance, fostering tolerance, older teenagers.

Актуальність. На сьогоднішній день, коли має місце порушення сімейних зв'язків, відчуження дорослих і дітей, підвищена конфліктність у їхніх взаєминах, вакуум, у який потрапляє значна частина учнів, здатна заповнити повноцінна робота педагогів середньої школи з вихованцями та постійний інформаційний обмін школи і освітніх, соціальних та інших установ, що займаються профілактичною діяльністю та повсякчас проводять моніторинг з метою виявлення груп ризику та вчасного попередження девіацій. Через психологічні особливості підліткового віку, чутливість підлітків до сприйняття деструктивних стереотипів, що панують у суспільстві, та їх найбільшу схильність до наслідування проявів агресії, групи ризику часто поповнюються саме підлітками, робота з якими для сучасного вихователя є щоденним іспитом на мудрість, справедливість, неупередженість, виваженість, терплячість, емпатію. Оскільки сьогодні світу притаманна тотальна міграція, люди різних етносів, рас і культур у силу життєвих обставин стають сусідами і партнерами, суперниками і конкурентами, для всіх нас принципово важливим є усвідомлення необхідності бути євроцентричними, навчитися жити у світовій спільноті, керуючись принципами толерантності – толерантного мислення й поведінки, а значить, сучасний підліток має правильно сприймати й розуміти єдність людства, взаємозв'язок і взаємозалежність усіх і кожного, що живуть на планеті, розуміти й поважати права, звичаї, погляди й традиції інших людей – без цього унеможливорюється його ефективна комунікація з оточуючими і, відповідно, зростає ризик відхилень у поведінці. Дуже важливо показати підліткові можливості свідомого вибору між агресивністю і толерантністю,

законами зграї і правовими відносинами. У зв'язку з цим створення в загальноосвітніх навчальних закладах превентивного виховного середовища передбачає цілеспрямоване виховання толерантності учнів та формування толерантного мікроклімату, що є і педагогічно доцільним, і водночас соціально необхідним.

Толерантність не може з'явитися із нічого в умовах, коли світ твердо упевнює людину в тому, що у життєвій грі переможцем стає не терпимий, а жорстокий. Отже, її треба виховувати.

Про необхідність виховання толерантної особистості ведеться у Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, в якій разом з вихованням особистості, що усвідомлює свою приналежність до української нації, підкреслюється необхідність "виховання поважного ставлення до історії і культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних та міжнаціональних стосунків" [1].

Як в умовах сучасної школи відбувається процес виховання толерантності у підлітків і чому він є важливим у процесі моделювання превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу? Відповідями на ці запитання зумовлено **необхідність написання цієї статті** та дозволено розв'язати наступні дослідницькі завдання:

1. На основі аналізу наукових досліджень з виховання толерантності молодого покоління (роботи філософів, психологів, педагогів) вивести власні характеристики толерантності як морально-етичної якості особистості, розробити й обґрунтувати структурно-логічну модель виховання толерантності.

2. Проаналізувати сучасний рівень толерантності підлітків – учнів загальноосвітньої школи, зокрема, старших підлітків.

Виклад основного матеріалу. Толерантність "... визначає готовність людей до прийняття інших поглядів та способів життя, до партнерського рівноправного спілкування..." [2]. Проблемі виховання толерантності учнів присвячені праці вчених-педагогів Я. Берегового, О. Вишневського, Т. Гончарук, Г. Дмитрієва, І. Єрмакова, І. Кецика, М. Красовицького, А. Леонтьєва, А. Погодіної, А. Сиротенка, О. Сухомлинської, І. Тараненко та ін. У межах діяльності у сфері педагогіки толерантності, психолого-педагогічної науки в цілому засновано журнал "Педагогіка толерантності". Саме методику і практику виховання толерантності у міжлюдських стосунках, емоційної культури особистості, всебічного розвитку й укорінення позитивних і максимально можливого придушення негативних природних якостей людини автори досліджень у цій області вважають одним із найпотужніших засобів гуманізації суспільства. Створено міжнаціональний дитячий табір "Джерела толерантності", що діє в різних регіонах України, об'єднуючи підлітків Сходу і Заходу – представників різних народів і культур, навчаючи їх цивілізованого співжиття, взаємоповаги і взаєморозуміння. Однак складність проблеми толерантності пояснює той факт, що не всі питання, пов'язані з цією темою, одержали на сьогодні достатнє обґрунтування і висвітлення у світовій науці. Аналіз наукових досліджень з проблеми толерантності дає підстави розглядати толерантність як морально-етичну якість особистості, що характеризується здатністю людини виявляти терпляче ставлення, повагу, прийняття й розуміння інших людей як рівних і рівноцінних, незалежно від їхньої етнічної, національної, соціальної, релігійної або культурної приналежності; розуміти цінність інших традицій, поглядів, характерів, звичок; уміти і хотіти сприймати різні культурні групи, різноманітні форми самовираження та самовиявлення людської індивідуальності, усвідомлювати, що додання чи уникнення конфліктів і протиріч, а отже, гармонія суспільства як вища мета – єдино можливий вихід і головний пріоритет розвитку цивілізованих держав в умовах глобальних і постійно загострених проблем планети XXI ст. Толерантність підлягає обов'язковому, цілеспрямованому і постійному вихованню й самовихованню. Як цілісне морально-етичне особистісне утворення толерантність виступає у вигляді її складових. Ці складові органічно взаємопов'язані, знаходяться у постійній взаємодії, взаємодоповнюють, взаємозумовлюють і взаємозбагачують одна одну. Отже, структура толерантності включає наступні компоненти:

• **когнітивний** – знання про сутність поняття толерантності, її цінність в історії людства, усвідомлення необхідності толерантного мислення й поведінки у наш час для побудови демократичного гуманного суспільства;

- **емоційно-мотиваційний** – отримання задоволення від контакту з навколишнім світом, потреба бути толерантним, широкий пізнавальний інтерес і готовність робити добро й досягати взаєморозуміння у міжособистісних стосунках;

- **діяльнісний** – застосування принципів толерантності у щоденній практиці життя, вміння співпрацювати і протидіяти негативним асоціальним проявам у суспільстві, здатність виявляти повагу, довіру і турботу про інших, уміння самоконтролю.

На підставі вивчення феномену толерантності, визначення толерантності як необхідної якості сучасного підлітка і складових толерантності як цілісного морально-етичного утворення особистості, а також урахування психологічних особливостей підлітків старшого віку була розроблена структурно-логічна модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи.

Структурно-логічна модель включає: **мету діяльності** – підвищити рівень сформованості толерантності старших підлітків; **зміст виховання** толерантності – критерії, показники і рівні сформованості толерантності учнів; **педагогічні умови виховання толерантності** – розробка і впровадження різних методів виховної роботи як способів впливу на учнівську молодь і різноманітних форм організації виховного процесу; **кінцевий результат** – сформованість толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи.

Ключовими для визначення результативності нашої виховної діяльності ми визначаємо **поняття** "критерій виховання", "рівень вихованості", "ефективність процесу виховання толерантності у старших підлітків".

Для оцінки конкретних рівнів сформованості толерантності ми виділяємо певні критерії. Під критерієм ми розуміємо ідеальний зразок, еталон, який визначає вищий, найдосконаліший рівень функціонування певної системи, порівняно з яким можна встановити ступінь відповідності і наближення його реального рівня до ідеалу. При цьому критерій подається як сукупність ознак, які дозволяють відрізнити один рівень від іншого. Визначаючи основні критерії сформованості толерантності у старших підлітків, ми керувалися природою особистості, яка полягає у схильності індивіда до активної діяльності на основі домінуючих суспільних інтересів, вищих соціальних та високих загальнолюдських потреб, здатності особистості позитивно ставитись до дійсності на основі суспільних ідеалів та особистих цінностей.

Для аналізу рівня вихованості толерантності учнів ми виділяємо наступні **критерії: інтелектуальний** – критерій базових знань про світ та процес мислення, те, чим людина свідомо оперує; **емоційно-мотиваційний**, що має відношення до морального світу індивіда, тих чеснот, які людина формує і культивує в собі, це якості особистості і її ціннісні установки; **поведінковий**, який визначає активну життєву позицію, адекватну поведінку людини в соціумі, гармонійність у її стосунках із світом.

Всі наведені вище критерії характеризуються рядом **показників**, які є сутністю певного критерію, конкретними і типовими проявами у поведінці особистості й відображають зміст взаємин підлітків:

інтелектуальний – сформованість знань про толерантність і важливість толерантних взаємовідносин у суспільстві, про особливості представників різних груп (етнічні, релігійні, соціальні, вікові й т. ін.), про характерні процеси сучасності, як підвищення конфліктності світу, депопуляція, критичність при оцінці подій і явищ та самокритичність, аналізування своїх і чужих учинків;

емоційно-мотиваційний – позитивна установка стосовно себе, оточуючих людей, навколишнього світу, значущість міжсуб'єктної взаємодії, повага до форм інаковості у світі, здатність до емпатії, позиція терпачості, довіри, любові;

поведінковий – практика толерантної поведінки як моделі взаємовідносин у суспільстві – відсутність стереотипів і упередженості в стосунках, паритетність і взаємоввічливість, уникнення конфронтації.

Відповідно до критеріїв виділяються **рівні сформованості толерантності учнів**, що характеризуються властивими їм показниками.

Високий рівень – повні різнобічні знання про сутність толерантності, усвідомлення її значущості у суспільстві й необхідності дотримання норм толерантної поведінки, відсутність конфліктних стосунків, негативної лексики, наслідування стереотипів, стійке поважне й ціннісне ставлення до іншого, здатність співчувати і співпереживати, доброзичливість і почуття гумору.

Середній рівень – поверхневі знання про сутність толерантності, скептичне ставлення до цього феномену, ситуативне ціннісне ставлення до іншого, існування упереджень і схильність до наслідування стереотипів, мало ініціативність, прояви конфліктних стосунків, байдужа позиція до проявів аморальної, асоціальної поведінки, невизначеність власної точки зору.

Низький рівень – відсутність початкових знань про толерантність, пасивна чи негативна позиція стосовно дотримання норм толерантної поведінки, демонстративні вияви інтолерантності, стійкі прояви конфліктних стосунків, відсутність самоконтролю і готовності до діалогу, небажання взаємодіяти.

Основні напрями виховної роботи з учнями високого рівня сформованості толерантності полягають у практичній допомозі, забезпеченні внутрішньої стабільності, підтримці під час оволодіння новими знаннями і в суспільно корисній діяльності.

Робота з учнями середнього рівня сформованості толерантності полягає у розширенні знань про феномен толерантності, підвищенні мотивації діяти толерантно, заохоченні під час проявів навичок толерантного спілкування.

З учнями, які мають низький рівень сформованості толерантності, виховна робота спрямовується на формування інтересу до проблеми толерантності через залучення до активної участі в різноманітних шкільних заходах, присвячених толерантності, через словесні, практичні й наочні форми організації виховного процесу.

Звичайно, поділ на толерантних та інтолерантних є досить умовним. Крайні позиції зустрічаються рідко. Кожна людина у своєму житті здійснює як толерантні, так і інтолерантні вчинки. Тим не менш, схильність поводити себе толерантно або інтолерантно може стати усталеною особистісною рисою, що і дозволяє проводити такого роду розбіжності [3] і, таким чином, формувати толерантність як психологічну характеристику, важливу для внутрішньогрупової та міжгрупової, ширше – міжетнічної взаємодії.

Присутність і взаємодія толерантних та інтолерантних підлітків у просторі навчального закладу зумовлені їх загальним місцем життєдіяльності й однаковими контактами з оточенням. Однак їхні ціннісні установки, способи спілкування і взаємодії залишаються різними. Присутність інтолерантності в просторі навчального закладу пояснюється тим, що вона є частиною живої людської реальності, яка може зруйнувати початкові установки на об'єктивізм сприйняття, коли одним з учасників спілкування виступає інтолерантна особистість, що несе на собі вантаж системи цінностей тієї культури, до якої належить. Прояв інтолерантності веде до виникнення конфліктних ситуацій, ускладнює успішність, у кінцевому рахунку перешкоджає самому освітньому процесу та особистісному зростанню.

На сьогодні практично у кожному загальноосвітньому навчальному закладі виникають ситуації, коли некомпетентність у толерантній взаємодії виявляють як учні, так і педагоги. Проведений констатувальний експеримент на базі шкіл м. Києва складався з двох етапів: на першому було застосовано такі методи дослідження, як **спостереження й інтерв'ювання, діалогічне спілкування**. Він засвідчив, що серед педагогічного колективу зустрічаються випадки недооцінки одних учнів або переоцінки інших за відсутності логічних причин і мотивації цього, небажання вислухати, невміння коректно критикувати і заохочувати, байдужість до почуттів, емоцій, потреб вихованців. Серед проявів нетолерантності учнів, як правило, спостерігаються: категоричність у висновках і судженнях, нетерплячість до індивідуальних особливостей інших, невміння і небажання адаптуватися до інших, невміння слухати і вести діалог, подекуди цинізм, аморальність і фетиш грошей.

Загалом **для старших підлітків** загальноосвітніх шкіл (9–11 класи) з поняттям "толерантність", перш за все, асоціюється **здатність до співпереживання**, по-друге, **доброзичливість**, на третьому місці – **терплячість до несхожості**, а четверте місце займає **вміння не засуджувати інших**. **Для педагогів** в асоціативному ряді домінує **поважання права бути іншим**, на другому місці – **терплячість до несхожості**, інші поняття набрали незначну кількість голосів. Така різниця в асоціаціях у педагогів і їх учнів пов'язана в першу чергу з тим, що педагоги вміють швидше реагувати і логічніше мислити завдяки професійній приналежності, крім того, вихователі більш обізнані в даній проблематиці. На нашу думку, домінування в асоціативному ряді у підлітків поняття "здатність до співпереживання", а на другому місці "доброзичливості" зумовлено комплексом неповноцінності окремих підлітків, а

також майже у всіх браком позитивних емоцій у спілкуванні з дорослими, частими випадками авторитарного керування у сучасних школах під час навчання і виховання, поодинокими випадками відвертого глузування чи навіть застосування сили під час взаємин "педагог-учень", серйозними проблемами у стосунках з батьками, коли першим відчуттям під час перебування вдома більшість учнів назвала "самотність".

Результати констатувального етапу експерименту було виведено на другому його етапі за допомогою методів "**обміну думками**" і **тестування**. Було задіяно **325** учнів. Виявлено, що лише 6,1 % підлітків старшого віку мають високий рівень сформованості толерантності, 52 % – середній, 41,9 % – низький.

Ці дані засвідчили, що формуванню толерантної культури особистості не приділено належної уваги у виховній роботі середніх навчальних закладів.

При цьому **викликає занепокоєння** той факт, що переважна більшість підлітків (до 90 %) стверджує, що у їх близькому оточенні існують особи, по відношенню до яких у них виникає відчуття стійкої неприязні через те, що ці люди не схожі на них самих, майже всі вони вважають, що "таким" не місце поряд і прагнули б їх позбутися. Як хлопцям, так і дівчатам доводилось морально або фізично впливати на інших осіб, щоб показати, що вони не мають бути "такими". Крім того, відсутнє намагання зрозуміти людей, що сильно відрізняються від них. Вік людини має для старших підлітків принципове значення для взаємин, а загострення уваги на проблемі толерантності не є, на їх думку, необхідним для громадян нашої країни. Отже, наявні внутрішня ізоляваність, явна або прихована ворожість, сконцентованість виключно на своїх переживаннях, бажання або не спілкуватись зовсім, або спілкуватись лише з однолітками, відсутність – часткова чи повна – знання про толерантність.

Проте, як свідчить аналіз результатів, **позитивними ознаками** молодого покоління є неприйняття думки, що існують народи і нації, до яких важко добре ставитись (більше 80 % відповідей), більшість підлітків стверджує, що спілкування з людьми інших національностей збагачує культуру мого народу (кожен з опитаних мав на увазі саме свій народ, до якого він себе відносить) і позитивно ставиться до того, що чим більше не схожа певна культура на їх власну, тим цікавіше її зрозуміти; релігійні відмінності і соціальне походження не є тими розбіжностями, які, на думку більшості підлітків, можуть стати причиною непорозуміння чи конфліктів.

Отже, під час виховної роботи із старшими підлітками загальноосвітньої школи необхідно акцентувати увагу на міжособистісній толерантності – толерантності до складності й невизначеності, неоднозначності навколишнього світу і віковій, оскільки проблема стосунків з батьками й педагогами турбує підлітків і вони не вважають, що існують шляхи до миру, взаємоповаги і злагоди. Ясна річ, при цьому не оминати увагою й інші види толерантності, розкрити толерантність і в історико-культурному зрізі, і з точки зору цінності для сучасної цивілізації, поставити проблему меж толерантності. Крім того, в процесі виховної роботи сприяти розвиткові таких (відсутніх у переважній більшості учнів) складових толерантності, як емпатія (вміння поставити себе на місце іншого), довіра, співчуття, співпереживання.

Для впровадження форм і методів виховання толерантності у підлітків ми вивели визначення толерантності, що, з одного боку, розкриває для учня всю складність і багатогранність цього феномену в сучасному світі, а, з іншого, може бути практично дієвим для школяра під час застосування набутих знань і навичок. При цьому нами враховано і вікові особливості підлітків – бажання простоти й лаконізму, підвищений динамізм, і кінцевий результат виховного впливу: сучасний підліток повинен правильно сприймати й розуміти єдність людства, взаємозв'язок і взаємозалежність усіх і кожного, що живуть на планеті, розуміти й поважати права, звичаї, погляди й традиції інших людей. Отже, **робоче визначення толерантності** для здійснення виховної роботи є наступним: "**Толерантність** – це передусім визнання права кожної людини на самотність, неповторність її внутрішнього світу". В процесі виховної діяльності учень має **уточнити й доповнити** це лаконічне визначення наступним: "Толерантність – це усвідомлення відмінності іншого і намагання зрозуміти його цінності та особливості світогляду, не поблажливості, але й не байдужості, не мовчазна терплячість до спотворених форм поведінки людей, проте й не вседозволеність, що часто межує з агресією й неодмінно призводить до прихованих чи відверто виражених конфліктів".

На наш погляд, для того щоб зробити процес формування толерантної особистості не стихійним, а цілеспрямованим, необхідна організована педагогічна

діяльність у загальноосвітньому навчальному закладі. Саме тому реалізація програми з формування толерантності передбачає також неодмінну підготовку педагогів до здійснення виховання толерантності підлітків старшого віку, а отже, необхідним є підвищення рівня їх толерантності у професійній діяльності.

Висновки. Шлях до толерантності – це серйозна, емоційна, інтелектуальна праця і психічна напруга, бо він можливий на основі зміни самого себе, своїх стереотипів, своєї свідомості. Найбільш актуальним процес формування толерантності, на наш погляд, є для підлітків. Саме в цьому віці починає формуватися почуття культурної ідентичності людини, а відповідно підвищується інтерес до питань культурної приналежності. Результати проведених численних досліджень свідчать про те, що толерантність, на жаль, не є цільовою установкою виховання підростаючого покоління. Незважаючи на те, що не заперечується її значущість, педагоги не вживають цілеспрямованих дій з формування толерантності. Тому було розроблено структурно-логічну модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи, визначено критерії, рівні і показники виховання толерантності у підлітків та експериментально досліджено сучасний рівень толерантності підлітків – учнів загальноосвітньої школи.

Література

1. Національна доктрина розвитку освіти затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 342 // Освіта. – 2002. – 24 квіт. – 1 трав. (№ 26). – С. 2–4.
2. Коростелева Н. А. Педагогические условия формирования толерантного отношения к студентам с ограниченными физическими возможностями / Н. А. Коростелева // Молодой ученый. – 2012. – № 5. – С. 444–446.
3. Кияшко Л. А. Проблема формирования толерантных взаимоотношений подростков разных национальностей и беженцев, проживающих в Украине. – К. : Компания "БАИТЭ", 2002. – 94 с.